

?

שמעון סנטא הלוחם האחרון להשכלה באויסטריה. — פני הדור וסופריו ל. קומפרט וז. א. פרנקל. — מאורעות הזמן ומהלך דעותיו של סנטא. — ימי נעוריו. — מגוריו בפרג והשתלמותו. — עבודתו הספרותית-העתית. — בואו לווינה. — פירושו לתורה „בוצר עוללות“. — השקפותיו על המצב הרוחני. — סגנונו העברי ורוח ביאורו. — פעולתו המדעית באשכנזית ושאר פרי עטו. — מיסד בית-ספר. — משמיע שעורי מקרא ב„בית המדרש“. — מוציא שבועון „נייצייט“. — גמר תקופת ההשכלה המנדלזונית. — „חכמת היהדות“. — התחדשות השכלה לאומית ע"י פרץ סמולנסקי.

ביאתו של שמעון סנטו לווינה חלה בשנת 1845. בה בשעה נמצא כאן מספר סופרים עברים פחות ויותר חשובים, שעסקו בספרות ההשכלה מי בעברית ומי בתרגום מן העברית. כמו כן נצטברו כחות רוחנים של חניכי התרבות הגרמנית והעולמית, שנתנו כשרונם הספרותי לזרים. אפילו אלה שבחרו חומר יהודי לנושא יצירותיהם — כאלו באו להשמיע בשפה האשכנזית הזרה מעשיות מעולם שנגמר ולא יוסיף קיום. לכל היותר נסו הקרובים שבהם אל חיי ישראל, להראות את החיים האלה בקרן זהרורי. משורר הגיטו ל. קומפרט טפל ביצוריו הרחוב היהודי, וקבע בספוריו זכר להעבר הקרוב שהלך ונמוג מפני שמש ההומניות והשויון האנושי. והמשורר ל. א. פרנקל — שפיוטיו ושיריו מלאים רגש יהודי ונסיעתו הירושלמית מתוארת אצלו לא כארכיאולוגיה רק כאבר מן החי — נראה סוף סוף כיורש אחרון לאבות עתיקים, המלא געגועים והערצה להוריו והסר יכולת למסור את מסורתם ליוצא חלציו. לכל היותר מרגיש בקשרו הסמוי אל העברית, ומתוך רגש זה תומך בלטרס ובשטרן בתור מתרגמי ספריו האשכנזים לשפת עבר. בכלל לא היה יחס היהודים-הלועזים אל היהדות כאל הופעה רוחנית קיימת, המקיפה את חיי ישראל וממשיכה את השפעתה התרבותית מעל לגבולות הדורות והזמנים. הם האמינו כי לעם היהודי ישנו רק התפקיד ההיסטורי להיות לאור גוים ולמורה לכל האנושיות באמונת-האחדות, ולהצטרף אל התרבות של אירופה. אם השמיעו קולם לבטל את טענות המשטינים על ישראל ואמונתו, או לדרוש זכויות-האדם ליהודים, היתה כאן רק שאיפה סמויה או גלויה להרוס את הקיר החוצץ. הסופרים היהודים הללו — שחיו במסבות ומאורעות אשר הכשירו בווינה את מלחמת השחרור האזרחי של שנת 1848 — היו לפה למשאלות הזמן וקולם נשמע בחוץ. במלחמתם לחרות היחיד היהודי נטלו מקום בראש צרכי-החומר. אין לראותם כממשיכי תנועת ההשכלה ולוחמי מלחמתה כלפי פנים. לשם כך חסרה להם היניקה ממקורות היהדות, והנגיעה הישרה בה. אלה שהכירה מכלי שני ולקטעין על הרוב, סבלו בתור מסורה עתיקה שהדרת האגדה חופפת עליה, הרובצת לה בקרן זווית בישראל כסבתא נוחה סובלת ומוסבלת בבית משפחתה. משוללי הרוח היהודי האוצר בספרים העברים, היו חסרי הכח הדוחה של מי ששנה תורה ונכנס אחרי כן לחכמה.

הכח הזה נקבץ בשמעון סנטו, שהכיר את היהדות במקורה ורוחו ניון ממנה, ואחרי שבעו תורתו של שם ינק משפעתה של חכמת-יפת. הוא יצא מסביבה יהודית-דתית ותורנית, ועל ידי „גלגול-מחילות“ של התפתחות-למודים

ודעות הגיע להשקפת המשכילים העבריים, ונכנס בקהל חניכי התרבות האירופית. היה בו איפא מגעגעי החולמים והמתרפקים על השפה העברית, וגם מאלמות הלוחמים ורוצים בשנוי החיים.

סנטו נולד בבית רב בישראל (23 אויגוסט 1819) בעיר קנישה-רבתי בהונגריה. אביו הרב מאיר ליבל היה אב"ד וראש ישיבה שלמדו בה תורה תלמידים רבים, ואמו ריזל היתה בת הרב אברהם ליב חריף, והתייחסה על משפחת בעל הש"ך ובעל "מחצית השקל". בבית הזה, בעל מסורת תורה ואמונה מדור דור, קבל סנטו את ראשית חינוכו. בעודו נער בן עשר שנים מתה עליו אמו, ושמנה חדשים אחרי מותה נלקח גם אביו מן החיים. היתום הנעזב לנפשו, בא לישיבת הרב אברהם אולמן בלקנבך ונספח על תלמידיו. באחד ימי 1832 נעלם מן הישיבה – מיראת עונש על שנתפש בקריאת ספר השייך לספרות ההשכלה האסורה – וברח לישיבתו של אהרן קורנפלד בגולץ-ייניקא. פה נלמדו מלבד גפ"ת גם קריאה אשכנזית וכתבה, וראשית למודים אלה רכש כאן סנטו. ראש הישיבה הזאת לא היה רב החי מן הרבנות, רק ת"ח מובהק שהחזיק את הישיבה בהוצאותיו – כי היה עשיר ובעל בית-חרושת – עשירות בשנים לשם הרבצת התורה, ונתן ערך גם לידיעות-חולין הנצרכות לעולם המעשה. אחר זמן מה עזב סנטו את הישיבה הזאת, והלך לפרג המפורסמת מכבר במשכילה. פה שקד על למודי הגימנסיה בתור לומד מעצמו. אחרי שעמד בבחינה, שב להונגריה ובקר בפרשבורג את הליציאום האיבנגלי (ביחד עם ליאופולד לב עורך „בן חנניה" בעתיד). בכדי להשתלם בחכמה חזר שוב לפרג, ובקר בשנות 40–1838 את מחלקת הפילוסופיה באוניברסיטה. אגב זה עסק בתורה ונסמך להוראה מבי"ד דמתא. פרג היתה מולדתו הרוחנית. בה רכש את ידיעתו הרחבה בספרות התורנית, המחקרית וההשכלית. לא לחנם היה מתלמידיו ובאי-ביתו של החוקר שי"ר, שהיה אז הרב. כמהו היו באים מהונגריה לפרג צעירים רבים אשר הריחו מרחוק את ריח ההשכלה. שי"ר מיסד חכמת ישראל וזקס המטיף לקח בכח זיברנותו, משכו אותם. הצעירים ההם היו בעלי רומנטיקה, שואפים לקנות השכלה לעצמם ולהשכיל אחרים. רובם – אף כי קנו שלמות בגפ"ת והיו ראויים מצד ידיעותיהם לכסא רבנות – נשאו את נפשם לכהונה במקדש ההשכלה, והתעתדו להיות מורים וללמד את העם דעה. סנטו היה אחד מאלה. הוא מאן לקבל משרת רבנות בעיר מולדתו, מרצונו לעמד בשרות רעיון ההשכלה: על ידי עבודה ספרותית ועל ידי פעולה חנוכית. כשרונו הספרותי נתן פרי, והרבה להשתתף במאמרי-מדע בעתונים ומאספים אשכנזים. ולרגלי עבודתו הספרותית בא (1845) לוינה בתור עוזר-קבוע בעתונים מדעים.

מפרג, שנשתמרו בה עדיין רשמי הדור החולף ועלו בה שנויי צורות החיים, הביא אתו חתיכת יהדות „ישנה-חדשה". כשמש בשעת שקיעה הניה מרובת גונים, כן נקבצו בסנטו – שיש לראותו אחרון לתקופה הלוחמת לאור – כל צדדי ההשכלה. עצמותו תרכובת סתירות: בעל נשמה מרגישה המתרפקת על המקובל מדור דור, ובעל הגיון המבקש פשר בין המדע האנושי-הכללי ובין השקפת היהדות. הולך בעקבות בן-מנחם ושוגה באהבת תקופת-המקרא

עם טבעיותה הרעננה וקסמיה מנעורי האומה – ומוקיר את חכמי התלמוד גבורי תקופת הירידה המדינית, שהפרו את המחשבה ונפחו חיים בדברי התורה. אולם הוקרה זו שייכת אל התאמת חקי התורה לדרישות החיים בשעתם. בכלל התיחס בהבנה אל כל מה שנתהווה במסורת, וראה את חזיונות חיי העבר מתוך שפופרת כח-ההתפתחות המונח באומה, אך רצה בהמשך בלתי פוסק של ההתהוות. פסק ההלכה, כפי שבא לידי גמר בספרי „שלחן ערוך“, הוא לגבו נגיעה בפתיח ההשתלשלות שנטוה ונמשך מסיני ובבל ועד הנה, והפסק ההתפתחות. בתחלתו היתה השכלתו תמימת דעים עם דעות רבו שי"ר – וברוח קרוב לזה נתחבר חבורו הראשון „בוצר עוללות“ – , ויותר שבא במגע עם החיים הוינאים, נהיה בשנים מאוחרות לדורש שנוי ערכין בחיי היהדות. ראשית יציאתו על במת ההשכלה היה פירושו על התורה בשם „בוצר עוללות“ (1846–48). בענוה בא לתת „הערות והוספות ותקונים לבאור נתיבות השלום להחכם הרמ"ד ז"ל כפי חדושי האחרונים“. לא נגע בכתר הפרשן-הפשטן בן-מנחם, שבאר לדורו את דברי התורה בהתאם למצב המדע בזמנו, רק בא כממלא אחריו. מעת חבור „נתיבות השלום“ עד כתיבת פירושו של סנטו עברו ששים שנה, כלומר שני דורות. במשך השנים האלה נתרחבו ונתעמקו חקירות הקדמוניות על ידי השוואת-בלשניות ועל ידי חפירות ותגליות. מטעם זה ראה צרך בחבור פירוש, שמצד אחד יפיץ אור באופן מדעי ויחדש את כבוד התורה בעיני הרואים בה יושן וענין שעבר ובטל, ומצד שני יאיר עיני הנאמנים אמנם לתורה אך הולכים אחריה בעינים עצומות.

מענין למסור קטעים מדבריו בנדון זה: „אלה יבזו לתורה ואלה יבזו לחכמה, אלה פורקים עול ואלה מעמיסים פתיות על שכמם, יש שהולכים בדרך האפיקורסים ויש שהולכים בחשך ועלטה“. (פתח דבר). בעלי שתי המפלגות מגנים פירושו של בן-מנחם החותר להראות את המאור שבתורה באמצעות קרני ההגיון. „כך נלחמו במסלותם אנשי הדור הזה, ותהי שערוריה בבית ישראל וכל בית ובית ובכל משפחה ומשפחה אמונה אחרת היתה להם מהומה ומבוכה ומבוסה בשערי בת ציון, כל אחד פונה לדרכו, ואף שהדבר נקל לראות שאלה ואלה טועים, כי לא בפלפול הוא האמת ולא במינות הוא הישר“ (שם). התורה ולמודה, זהו רכוש-נצחי לישראל. אך מעטים מטפלים בהבנתה. ו„שאר חכמי זמננו הרבו לחקור בקדמוניות שאינן שייכות להבנת התורה או נלחמו זה עם זה בחרב לטושה במסמרות ורמחים לסתור דעתם, כענין איסור המותר והיתר האסור וכדומים, ואין איש מהם שם לבו לאותם מבני עמנו המשתוקקים להבין התורה“ (שם). את החסים על בניהם לבל יעמיסו עול עליהם על ידי התעמקות עיונית בתורה, שאינה מביאה תועלת במסחר ובעולם המעשה, הזהיר ללמוד את בניהם תורה על יסוד המדעים: „אדרבא המרבה לחקור ולדעת הוא מרבה בכבוד התורה, רק אם גבין אותה על פי פשטה ועל עמקותה, כי החכמה האמתית היא יסוד התורה והיא חותמה, אל תיראו ואל תבושו לאמר לבניכם כי זאת מנת חלקנו“. ולהאוחזים בתורה הטיף: „מי שירצה להגות בתורה כמו שנצטוינו ישתדל לחקור בחקירת ידיעת הלשונות הישנות וקדומות, ובכל דקדוקיהן ופרטיהן להבין

מתוך מעמד הלשון מצב האומות ולקרות בתוך ספר שאר העמים הקדומים" (שם).

בפירושו נשען על כל שקדמוהו, והוציא את מסקנותיו הוא. מקורות ישראל הפרשנים, מראשונים עד האחרונים, שמשו לו יסוד (מדרשים, רש"י, רמב"ם, רמב"ן, ראב"ע, רשב"ם, אברבנאל, עיקרים לאלבו, רלב"ג – ובאור בן-מנחם, יש"ר מגוריציאה, משה לנדא, הכורם להומברג, המעמר לוולף מאיר, מודע לבינה להידנהיים ותרגומי-אשכנז להירקסהיימר ופיליפזון עם תרגום צרפת לכהן). אף תרגומי השבעים, היוני והסורי-הלטיני, עם הקירותיהם של חכמי האומות (אייזביוס, בוהלן, איבלד, דטהי, מיכאליס, רוזנמילר, די לה בורדי, רוימר, אייכהורן, ניבוהר, ספנסר, הרטמן ודומיהם) היו לו לעינים. אך לא נגרר אחריהם סתם. הוא בא רק „להוסיף פה על דברי נתה"ש ממה שראוי להוסיף מדברי האחרונים. כי לא כלם אחזו בדרך האמת ורבים או שנטו מדברי המסורה או שנטו למינות לגמרי, או דברו סרה כדרכם, ואין לנו חלק עמהם רק היראים והשלמים המפוארים מאוד בדעת ובחכמה וגם יראת אלהים בקרבם, מפיהם אנו חיים וממי בארם שתינו". אף כי העריך את הרמ"ד, מכל מקום במצאו חלול האמת והמדע חלק על דבריו, ובאר על פי הוראת המלים היוצאת מהשואה בלשנית אל לשונות-שם הקרובות לעברית.

פירושו הוא ברור ומובן, ושפתו פשוטה ומדויקת. סגנונו מעורב על הרוב מלשון המשנה, לשון הפילוסופיה הדתית ושפת המפרשים. רק פה ושם – באיזו פתיחה או סיום – באה המליצה המקראית, סימן ל„צחות הלשון". הדעות המרחפות מסביב לפירושו, נוטות אל המקובל. לא שלל כאחרים רק חייב את אמתת התורה, ברר את קדמותה שזאת היא אשר מסרה משה לישראל, והודה במסורת משמעותה על פי דרך חז"ל בעניני דין והלכה למעשה. גם משאר ספוריה ודבריה הסיק מסקנה כי „לא באה התורה אלא או לעקור ע"א משרשה או ללמד דברים המועילים לנו בעוה"ז ולמעשים המביאים לידי עוה"ב". מלבד פירושו זה הכתוב עברית, פרסם לאחר שנים רבות מאמר מדעי בשם „מאמר המראות" על „הוראת הצבעים שמותיהם ורמזיהם עפ"י הנחת לה"ק וקדמוניות ישרון" (בכורים, תרכ"ה). שאר ספריו ומאמריו (בעתוני אחרים, ובעתונים שיצאו בעריכתו „יאהרביכער" ו„גייציט") נכתבו בלשון האשכנזית.

בעבודתו הספרותית בכלל יש מתכונת המתוכח והלוחם, הסותר ובונה מחדש (יוצאים מן הכלל הזה הם מאמריו בעתונות הכללית, שכתב בעלום שם ד"ר אונבעפאנגען, ד"ר פפליגער ועוד). אפילו ציוריו התולדותיים „בילדער אויס אלעקסאנדריענס פארציט", או „יודענטום אונד ראמאנטיק", ומאמריו המדעים-התיאולוגים על דבר „בשר בחלב", „טרפה", „יום הכפורים" ודומיהם (שנדפסו בעתונות היהודית בש"א, ורובם בבן-חנניה של לב) יותר משהם יצירות מדע וספרות, הנם פרי השקפתו על הדת והיהדות. אחרי הוצאת פירושו „בוצר עוללות" הסתלק מן עולם ההשכלה העברית-הרומנטית, ונטל חלק במלחמה לעניני החיים. את לשון הקודש והספר דחקה שפת החולין והחיים. בשנת התסיסה-והשחרור 1848 פרסם שירים בשפת אשכנז

ב"לבנון" של ל. א. פרנקל, השתתף בעתון "צנטרל-אורגן" של לטריס ובוש, ועבד בקביעות ב"ווינער צייטונג". אמנם לא ארכו הימים האלה, ובשנה לאחריה באה נסיגה-לאחור במהלך המדיני. המלה החפשית נאסרה, ואף הוא נשתתק. אז פנה אל מקצוע הפדגוגיה. ביחד עם אחיו יסד בית-חנוך, שתלמידיו היו מן השכבה העליונה של החברה היהודית העשירה, ונהל אותו עד שנת 1860 (בית-הספר נתקיים הלאה בהנהגת אחיו). ברבות הימים (1869) נתמנה למשגיח-ראשי על כל בתי-הספר הדתיים לב"י בווינה. כשנוסד "בית המדרש" בשנת 1863 – ובו למדו הרב הורוויץ והמטיף ילינק כל אחד במקצועו – נמסרו למודי תורה ומקרא ליד סנטו. עבודת החנוך שלו וגם שעורי המקרא, היו חלק מתכניתו ההשכלית. משנת 1861 ואילך התחיל להו"ל שבועון "ניצייט" (שנה א" יצאה בהשתתפות ל. קומפרט שהיה גם המיסד) ויסד לו במה לדעותיו והשקפותיו (אלה התבטאו גם במאספי-השנה "ווינער יאהרביכער פיר איזראעליטען" שהו"ל משך שנים). העתון לא היה חד-צדדי. הוא הקיף את כל חזיונות החיים היהודים, והיה מקדש לענינים "מדינים, דתים, חברתים ותרבותיים" שלהם. כוונו נראה מן הפרוגרמה בגליון הראשון:

"תפקידנו להראות איך דברי ימי העת החדשה בכללם מושקפים בחלק אחד של האנושיות". החלק הזה אינו מובדל מן העולם, רק ממנו הוא בא ואליו הוא הולך, נכנס ויוצא, נפעל ופועל. "היהדות – נאמר שם הלאה – היא דרך שאינה נפסקת באמצע, רק מובילה להלן, להלן, ובה נכנסים וממנה יוצאים כל הזרמים והדרכים של העולם הגדול". פוזרם של היהודים בכל העולם, הריהו מרחב רב לבמת-חיים מרווחה. עם המושרש בימות קדם ומתקיים שנות אלפים בתוך חליפות המקרים והמאורעות, אינו בן קורות פוסקות ב"רחוב-שק" (שפתח פתוח בו להכנס ומוצא אין). ביהדות ראה התפתחות אורגנית מודרנה ושלמה, שבמהלך דרכה היא בולעת ופולטת קניני התרבות. ראשיתה בימים קדומים, והשתלשלותה והתמלאותה מתוך עצמה קיימת עד סוף כל הדורות. את היהדות-הנבואית העמיד מעל ליהדות-הכהנית, ואת הרוח הישראלי הבדיל ממעשים יבשים שאינם עלולים להתחדשות. בתורת-התפתחות זו וסמון היהדות ל"כהן וגביא", קדם סנטו בהרבה שנים את אחד-העם. מתוך השקפה זו מצא לנכון התהוות שנויים במנהגים – כגון מנהג שימת פרחים על קברי המתים שהתחיל להתפשט בזמנו בווינה, ועוד – ונמוקו עמו: מאחר שאין איסור מפורש בתלמוד, הרי ניתן מקום לחדוש ושנוי. בטול מנהגי-דת קימים, נכנס ממילא לשיטתו. כן יצא ללחום נגד האורטודוקסיה שקופאת היא על שמריה ושומרת על הישן מבלי להתחדש מתוכה, מה שגורר הפסק התפתחות רוח האומה וכח יצירתה. במלחמתו זו לא ידע מעצור וגבול. כרובי המשכילים אשר קדמוהו, שסבלו צער גלגול-ההשקפות – ברדיצבסקי קרא לכך "קרע שבלב" – היה קצוני בדרישותיו לשבר ולנתץ את הכל שנצב לשטן על דרך ההשכלה, שבה ראה תשועת היהודי ויציאתו מאפלה לאורה.

בכל זאת, אין לשים חלקו עם מתקני הדת באונס. בחדושיהם ותקוניהר אין דעתו נוחה, אף כי רבה שאיפתו להרוס את הגבולים שהעמדו על י"ה"שולחן-ערוך". בריפורמה, ראה סלסול מלאכותי מעשה יחידים ונתוק-מאונס

של אמונות האומה ודעותיה על פי רוחה וצביונה. לשאיפות גייגר והולדהיים באשכנו ולהבקורת המזלזלת בדברי חז"ל של יה"ש וחבריו בגליציה, קרא „צדוקיות חדשה“. אין זו יהדות כמסורתה והתהוותה על ידי עבודת חכמי התלמוד, רק התכוצות והצטמצמות ונסיגה-לאחור אל דעות צדוק ובייתוס החנוטות. מאותו טעם דרש סנטו: לשוב אל אופן התפלה הפשוטה, הצנועה והענותנית, כתבניתה המקובלת, בלי ערבוביה של „קומפוזיציות מסובכות“ וגם בלי המית-העוגב המלאכותית (נייצייט 1861 גליון 26). במקום שמירת הדת של האורטודוקסיה ותקון הדת של הריפורמה, העמיד הוא את „ידיעת הדת“. נחיצות רבה ראה ביסוד בתי ספר דתים. יסודם הוא תנאי-הקיום לקהילה הישראלית, ואין לתרץ את חסרונם בנמוקי רוח הזמן וההתקדמות. „אם התורה נשארת בלי למוד וטפול, אזי יש לחוש לנתוק עורק-החיים“ (שם גליון 8). „יהודי – סיכם סנטו את דעתו – אינו מי שמאמין בכך או בכך, ואינו פוסק מהיות יהודי מי שכופר בזה או בזה. היהדות מופיעה בתור היסטוריה או חק. ההיסטוריה היא היא החיים בעצמם, הנסיון במלוא מובן המלה, והחק הם החיים שהורמו להכרה רגילה. מי שעובר על איזה חק פגע בחתיכת חיים, אך אינו פוסק מהיות יהודי כשם שאין האדם פוסק מלהיות אדם בחתכו באצבעו. אמנם אפשר לחתוך עמוק ולהעמיד על ידי זה את חיו בסכנה, אפשר גם לאבד את עצמו לדעת ע"י פגימה באבר דק – וכן אפשר לשלוח יד ביהדותו, לרצות לנער עצמו ממנה, אם בכלל יש מקום בחיים לצאת מן היהדות...“ „כי אם היהדות אינה מאומה זולתי ההיסטוריה שלה, ואם לזו יש תעודה להתהוות תמיד לחק, הרי אי-אפשר שתחסר ליהדות צמיחה רעננה, וכל צמח יהא ליער כל עומת שההיסטוריה צועדת הלאה ונותנת מקום שיקומו אישים ואופני-חיים חדשים“ (יאהרבוך תרכ"ז).

סנטו נלחם בראיות הגיוניות ומעשיות נגד המיחסים ליהודים התבדלות ובדוד. אך ההתקרבות אינה מגיעה עד כדי שרפת הנשמה היהודית. „שפת אשכנו – קרא – היא בשבילנו שפת-הארץ, ואנחנו לומדים אותה בתור אזרחים לממלכה אשכנזית“. והלשון העברית „זוהי השפה שהניה אבן-יקר וסגלת-מחמדים לנו, אשר שמרנו עליה משך שנות-מאות בתור קניין-ירושה שאין לו מכירה“ (שם).

מבפנים נלחם להתקדמות והשכלה וקליטת תרבות אירופה, וכלפי חוץ שלף עט-מרוטה לחרות ולזכויות. החל משנים הראשונות של עתונו „נייצייט“ וכלה בשנותיו האחרונות, עמד על המשמר לשחרר את הרוח ולהתיר חרצובות הגוף על ידי השגת שווי-זכויות גמור. אמנם אין חובתו האזרחית נוגעת בהרגשתו היהודית. וכן הוא משמיע דברים הראויים להשמע במאוחר אחרי הכרות באלפור: „ארץ המולדת המכירה אותנו לאזרחיה ושאונו שייכים אליה בכל חוש ונפש, אינה מונעת בעדנו להקדיש את הערצתנו והשתתפותנו העמוקה אל האדמה ההיא שבה קשורים לבנו וחיי-רוחנו באלפי נימים. האהבה הזאת להממלכה ולהחברה האזרחית, אינה יכולה לחפוף היות בר-מיצרא לרגשות קדושים המיוסדים בתולדות בנות ארבעת אלפי-שנים של רוחנו, ואנו רשאים להודות לעצמנו, כי בצד ארץ-המולדת במובן המדיני, שבה מושרשה

הכרתנו החברתית והתרבותית, ושאונו מסורים לה בכל חומנו, בעצה ובמעשה, בדמים ובחיים, יש לנו עוד ארץ-מולדת שבה משורשים אמונתנו, דברי-ימינו — הכרתנו הלאומית. אין פה שתי רשויות, „דואליזם“ המהוה בלבנו קרע. זו היא הכרה-מבוססת של שתי הרגשות בנות זכות-הקיום, שיכולות וצריכות להתקיים, זו בצד זו“ (נייצייט שנת 1861).

לרגלי התסיסה שעוררה בוינה התנועה, ילידת שנות-השמונים למאת ה"ט ליסד חברה לישוב-ארץ-ישראל, נמצא סנטו בין מצדדי ארגונינה ומתנגדי ארץ-האבות. ירא היה לראות בתנועה זו הסכמה לדברי האנטישמים, המונים את היהודים כי שייכים הם לאזיה ולא לאירופה. שמא יסיקו מזה כי היהודים מרגישים עצמם פה כזרים, ויש לשאיפתם מטרה אחרת מאשר להתדבק בציביליזציה של המאה (נייצייט 1882 גליון 1). התרבות האירופאית עמדה אצלו למעלה מעל הכל, ונתירא שמא יגרום רעיון ישא"י סכנה לעשירי היהודים ומשכיליהם בדרך קליטתם בחברה האירופית. חושש היה „למה יאמרו“ האנטישמים כי היהודים בוררים להם מרצונם החפשי גיטו חדש. סוף סוף הן לא יהגרו העשירים והמשכילים שבישראל לארץ-האבות, כמו שגם יהודי-בבל לא עלו כלם בימי הבית השני. סנטו בטא את הדעות המתהלכות אז בין יהודי הארצות הנאורות, אשר מרצונם להשתוות לשאר הנתינים ולהיות נמנים בין בני-אירופה הגמורים, היו מוכנים להפקיר הרבה מקניני אבותיהם. קדושת חיי-יום-יום הדתים נהפכה אצלם אז לחולין מחלט, ונדחתה לכל היותר לקרן זוית בין כותלי „טמפלים“ (בתי תפלה מיופים). וטכס „ברית מילה“ „בר-מצוה“ וסדור „קדושין“ ו„זכרון לַמֵּת“ — שבחלקם התחילו מזלזלים גם בזה — נשארו כסמל חנוט שאינו כדאי אפילו לריפורמה. כי את יהדותם תפסו מעין תפיסה שלגבי ענין מוזיאלי. משאירים חורבה כמו שהוא — לזכר עתיקות. העיקר הוא הבנין החדש. וכאן יש להעריך את ההתפתחות התרבותית והכלכלית של יהודי וינה שעלתה אז וגדלה. הם הגיעו לעמדה חשובה — ובכמה מקצועות גם מכריעה — במסחר וחרושת, בענפי כלכלה וכספים, במדע ואמנות, בעתונות ובחכמת המדינה.

עשרים שנה ואחת הוציא סנטו את עתונו, ועמד על המצפה להגן על היהודי ורכישת זכויותיו החמריות, ולערך מלחמה באיטודוקסים ובמתקדמים קצונים, בכונה לאזרח את ישראל באירופה, עד מותו ביום כ"ו טבת לשנת 1882 בוינה. עם סנטו ירד מעל במת התקופה בוינה הלוחם האחרון להשכלת בן-מנחם. בבואנו למשוך קו-משוה מראשיתה עד אחריתה של התקופה, בולט — למרות המלחמה לדבר אחד — הבדל גדול בין הראשון למחוללי פעולת-השכלה פרץ בר, ובין „המוהיקני האחרון“ שמעון סנטו. הראשון הרכיב זמורת זר בכרם ישראל, המחריבה את ליח הגזע. מלחמתו בעוזו וסערה, באונס וכפיה, בנתוק מסורת העם, רוצה לדחוק את שפת עבר אף מבתי-התפלה, דורש מיחוק זכר ציון וירושלים ומדלג על מרנן ורבנן הבבליים... והאחרון נלחם גם הוא להשכלת העם בסלסול שפת עבר והטפה ללמודה, בהדגשת הקשר הרוחני בין ישראל ובין השתלשלות עברו, ובקבלת מרות התלמוד וחכמיו וכל הגדולים שלפני „הפוסקים“ — אמנם בהרחקת האחרונים, שהקיל בקדושתם

וסמכותם המעכבת את השנוי ההדרגי בדת או לפי דבריו „את ההתפתחות“ — אשר המשיכו את דברי התורה מדור לדור... רגלו האחת עמדה בתקופת ההשכלה ורגלו השנית על סף התקופה הלאומית.

כן הגיע הסיום לתקופת בן-מנחם בוינה. לא העמידה אמנם גדולי-הרוח וענקי-המחשבה, ונושאייה לא היו אישים כבן-מנחם ונ. ה. ויזל, כרנ"ק ושי"ר, כריב"ל ויל"ג. אך היתה רבת-פעלים על ידי הצטרפות כחות שונים בכונה אחת לשם הרחבת ההשכלה ובנין הספרות העברית. ויש שיחידים מקרבם התנשאו „משכמם ומעלה“ על פני דורם. הדורות היו דורות של התנגשות הדעות והמעשים. רומנטיקה של עבר רחוק בלבד, ויזא מקושר בימות נעורי האומה ובשגיון חבת „השפה היפה“ „השרידה היחידה“, אין בכחה למלא את הריקניות שבהוה ולבנות שוממות סיני וירושלים הרוחנים. לקטעין הוגשמה המגמה החמרית לזכויות אנושיות, אך נחשלה המטרה הרוחנית של תחית הלשון העברית והתחדשות קניני-הרוח של האומה.

סופה של תקופת ההשכלה הזאת בכלל נבלע בתקופת „הכמת היהדות“. זו לא באה אמנם ליצור ערכין יהודיים חדשים או לחדש את העתיקים ולעשות באופן זה היסטוריה, אלא לחקור במעשי הדורות הקודמים והופעות-הרוח בשעת הצמיחה והגדול. מפלט-מעט לרוח האומה המתבצר נגד שטף התרבות הכללית. וסופה של תקופת ההשכלה באויסטריה בפרט נעוץ במקצוע „הכמת היהדות“ אשר הקימו לה אוהל חכמים כמאיר איש-שלום, מנדל בוימגרסן, ד"ר יעקב גולדנצל, ד"ר משה גידימן, א. ה. ווייס, א. ש. ווייסמן, ד"ר א. יילינק, זלמן כוכב-טוב, שמואל מודלינגר, ד"ר אברהם שמידל, וסיעתם.

אבל מתוך הכחות-העממים הספונים באומה, פרץ מעין מים-חיים שבא להרעיף רסיסי טל על צמחי ההשכלה וחכמת היהדות, להדיח את השלילה ולהסיר את החנוט. חיוב וחיים — אלה הם סממני הספרות העברית אשר עלתה לרשת ולחדש את התקופה הקודמת. שנוי רב בין פרץ בר המתחיל בתקופת ההשכלה באויסטריה ובין פרץ סמולנסקי והשכלתו המחודשת. מפיו של זה נשמעה בקרתו ומחאתו נגד השכלת בן-מנחם והצד הסותר שלה. במאספו „השחר“ — אשר יסדו בשנת 1869 בוינה — יצא ללחום נגד כל קפיאה ועורר לחיים חדשים. את עטו מרט נגד „המתקדשים החנפים“ הרוצים „להשבית דעת מבית יעקב“. אך ביתר עזו הניף אותו על „המתחכמים-הצבועים אשר ידיחו את בני ישראל בחלקת לשון מאחרי ירושת אבותיהם“. בפתח דבריו „להשחר“ עמד וקרא: „הנה המה אומרים לנו „נהיה ככל הגוים!“ גם אני אשנה אחריהם: נהיה ככל הגוים לרדוף ולהשיג את הדעת, לעזוב דרך רשע כסל, להיות תושבים נאמנים בארצות פזורנו. אך גם נהיה ככל הגוים לבלתי נבוש במקור ממנו חצבנו, נהיה ככל הגוים להוקיר שפתנו וכבוד עמנו! לא לבושת ולא לחרפה לנו האמונה כי יבוא קץ לגלותינו, כי יבא יום ותשב הממלכה לבית ישראל, כאשר לא יבושו כל העמים אשר בצפיתם יצפו לפדות נפשם מידי זרים. פנינו לא יחורו אם נחזיק בידי השפה הזקנה אשר התהלכה אתנו מגוי אל גוי, אשר בה שוררו משוררינו וחזוי עמנו בעת ישבו במנוחות שאננות על ארצם, ואשר בה שפכו דמם כמים לעיני השמש, כאשר לא יחורו

פני כל העמים המחזיקים בשפתם בכל מאמצי כח, כי השפה תחזיק במעוז
הלאום, ואם היא תרד נשיה אז יסוף גם זכר הגוי כלו מקרב הארץ".
סמולנסקי מתח בקרתו על השכלת בן-מנחם שנתרחקה ממקורה בצאתה
לתרבות-כללית, והעמיד נגדה השכלה עברית לתרבות-עצמית. מוינה התחילה
איפא לצאת שוב מטרוניתא זו — השכלה — בטלית שלה ולא שאולה משל
אחרים, ומאויסטריה עשתה את פסיעתה הראשונה.

